

Tęstinių (longitudinių) tyrimų galimybės pažinti kartos socialinį kelią

MEILUTĖ TALJŪNAITĖ

Socialinių tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius

El. paštas: meilutet@yahoo.com

2007 m. vykdant Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo finansuojamą projektą „Lietuvos keturiasdešimtmečių socialinis portretas: karjera, migracija, tapatumas. 1983–1993 metų tęstinio tyrimo naujas etapas“ vienas uždavinių buvo išsiaškinti tęstinių (longitudinių) tyrimų vykdymo tikslingumą, kaštus, tyrimo kokybės užtikrinimo galimybes, naujus iššūkius tokių tyrimų organizavimui. Todėl bandomojo tyrimo tikslais iš 1983–1993 metų „Nacionalinio longitudinalinio darbo jėgos rinkos tyrimo“ respondentų, kuriais buvo jaunimas, gimęs 1965–1968 metais, šiuo metu – tai Lietuvos keturiasdešimtmečių karta, kuri pirmą kartą (1983 m.) buvo apklausta baigiamosiose vidurinio išsimokslinimo klasėse, kai apklausiamiesiems buvo 17–18 metų, apimant skirtingas švietimo institucijas, 2007 m. buvo atrinkti ir apklausti 126 respondentai. Pakartotinai tie patys respondentai tirti 1989–1990 m. fiksuojant jų profesijos ir išsimokslinimo lygį, kai apklausiamiesiems buvo 23–25 metai, ir trečią kartą jie apklausti 1993 m. susitelkiant ties įsitvirtinimu darbo rinkoje bei šeimos kūrimu.

Nedidelė atrankos imtis leidžia pažvelgti į šio tyrimo metu gautus duomenis ir skirtingų laikotarpių tyrimų duomenis tik nusakant tikėtinas tendencijas bei formuluojant negalutines išvadas, tačiau leidžia įvertinti ir pažinti naujus iššūkius tokių tyrimų organizavimui.

Raktažodžiai: sociologinių tyrimų metodai, tęstinis (longitudinis) tyrimas, kartos tyrimai

ĮVADAS

Longitudinis tyrimas (angl. *longitude* – ilguma) – tai pakartotinio sociologinio tyrimo atmaina, kai periodiškai yra apklausiami ar tiriami tie patys respondentai. Tiriant bet kuriuos socialinius procesus siekiama suprasti ir perteikti pastarųjų dinamiką, sumodeliuoti tiriamą procesą, įvertinti pokyčių intensyvumą bei kryptį, pažinti jų vidinę dinamiką. Vienas galimų būdų gauti informaciją laike apie kurio nors proceso vyksmą yra longitudinalinis tyrimas. Iš pradžių longitudinalinis tyrimas formavosi psichologijoje kaip žmonių individualių bei amžiaus skirtumų tyrimo instrumentas (Data Quality... 1990). Vėliau jis paplito socialinėje psichologijoje bei sociologijoje. Longitudinis tyrimas sudaro galimybę nagrinėti vienos žmonių kartos gyvenimo įvykius, kadangi yra analizuojami žmonių kartos, arba kohortos, socialinės struktūros pokyčiai įvairiais laikotarpiais. Longitudinis tyrimas tampa istorinės dinamikos ir socialinių pokyčių tyrimo būdu, todėl jis dar vadinamas genetiniu tyrimu. Teigiama, kad stambiausi socialiniai įvykiai labiausiai telkiasi ir atsispindi dar tik pradedančio savarankišką gyvenimą jaunimo kartoje, kuri yra „pati svarbiausia istorinė sąvoka ir ... tampa ta trajektorija, kuria juda istorija“ (H. Ortega y Gasset). Neretai atsitiktinis įvykis savaip pavadina vieną ar kitą žmonių kartą: „pokario vaikai“, „šešiasdešimtųjų jaunimas“ ir pan., formuoja kartos psichologiją („to

paties likimo“), išreiškia neretai negrįžtamas ir ne visada pozityvias pasekmes. Jas norėtųsi numatyti, kad jauna karta netaptų „prarasta“ nei sau, nei visuomenei. 2000 m. liepą Jungtinių Tautų Europos Ekonominė komisija (*UNECE – United Nations Economic Commission for Europe*) inicijavo Kartų ir lyčių programą (*GGP – Generations and Gender Programme*), kurią sudaro nacionaliniai Kartų ir lyčių atliekami paneliniai tyrimai, apimantys 18–79 metų gyventojus, kurie kiekvienoje dalyvaujančioje šalyje yra apklausiami mažiausiai trijų tyrimų metu su trejų metų intervalu tarp tyrimų (Vikat et al. 2007) (<http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol17/14/>).

Longitudinis tyrimas – tai savita socialinės informacijos rinkimo sistema. Kai ji yra suderinama su sudėtingesniais analizės metodais, statistinių paklaidų, atsirandančių dėl neapčiuopiamų skirtumų tarp žmonių, yra kur kas mažiau. Vykdamas longitudinalinį tyrimą, pakartotinai apklausiant tuos pačius žmones, įmanoma pateikti veik nepagaunamus individualius skirtumus bei statistiniais metodais dėka įvertinti jų sąlygotas tyrimų paklaidas. Kartais longitudinalinių tyrimų statistinę analizę papildoma biografinių duomenų analizė. Interviu būdu galima nustatyti tipinių ir gerokai besiskiriančių įvykių diferenciaciją. Tai leidžia suprasti, kaip kiekybiniai rodikliai atsispindi žmonių biografijų kokybiniuose ypatumuose.

Nemaža dalis socialinių reiškinių tyrėjų mėgina remtis sistetine metodologija. Tačiau galima ir kita kryptis, išreiškianti atgimusį susidomėjimą žmogaus raida, jo asmeniniu gyvenimu. Ji leidžia žmogaus gyvenimo įvykius tirti socialiniais-psichologiniais arba sociologiniais metodais. Šiuos tyrimus skatina greitai, bet sunkiai įvaldomi ar pažįstami socialiniai pokyčiai. Domimasi, kaip totaliniai socialiniai pokyčiai veikia žmogaus gyvenimą. Domimasi šio poveikio ne tik kiekybine išraiška (pavyzdžiui, atsirandančiu nedarbu), bet ir kokybe (kaip tai pakeičia žmogaus gyvenimą). Todėl gali būti keliami uždaviniai gyvenimo kelio tyrimus sieti su asmenybės tyrimais. Tai sunkiai įgyvendinama strategija, nors longitudinalinio tyrimo strategija, iš principo, leidžia tai daryti.

Vis plačiau įsigali statistinių metodų, pagrįstų longitudinalinio tyrimo strategija, taikymas įvairių gyvenimo įvykių analizei. Pastebėta, kad informacija apie žmonių pažiūras bei nuomones yra sunkiau ir ne taip plačiai pritaikoma nei duomenys apie žmonių poelgius ir veiklą. Atskirti priežastinius modelius, pagal kuriuos veiksniai sąlygoja ir pažiūras, ir poelgius, nuotų, pagal kuriuos jie sąlygoja tik pažiūras arba tik poelgius, praktiškai yra neįmanoma. Tokie analizės sunkumai sumenkina duomenų rinkimą apie pažiūras ar nuomones, todėl longitudinaliniuose tyrimuose informacija apie pažiūras ar vertinimus beveik nerenkama.

Longitudinio tyrimo strategija – ligu laikė, reikalaujanti ne vienos tyrėjų kartos darbo. Neretai tai skatina tyrėjus naudoti kuo daugiau prožektyvinių klausimų, kad „susipėtų“ su savo tiriamais subjektais. Tiek retrospektyvių, tiek į ateitį nukreiptų klausimų vertė neprilygsta gyvenamojo laikotarpio metu gautai informacijai, o tai ir sudaro longitudinalinės informacijos išliekamąją vertę. Jungtinių Tautų Europos Ekonominės komisijos inicijuoti nacionaliniai Kartų ir lyčių paneliniai tyrimai apsibrėžia keletu pagrindinių principų: vadovautis perspektyviniu požiūriu (aiškinant, kad kai kurie duomenys, pvz., tokie kaip pajamos ar vertinimai, normaliai vien retrospektyviai negali būti matuojami), multidiscipliniu priėjimu, integruoti platesnį kontekstą, pasiekti aukštą duomenų bei tyrimų metodo palyginamumą, išlaikyti omeny lyčių skirtumus bei santykius tarp skirtingų kartų atstovų (Vikat et al. 2007 (<http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol17/14/>)).

DUOMENŲ KOKYBĖ

Diskutuodami apie „Kartos kelių“ tyrimo pirminę atranką¹, pamatėme, kad pirmiausia pageidautina atsikratyti kai kurių jau susiklosčiusių stereotipų apie tai, kokia atranka gali būti laikoma reprezentatyvia. Individų pasiskirstymas pagal tam tikrus požymius generalinėje visuomenėje ir faktinėje atrankoje savaime dar nieko nereiškia. Tyrėją neretai domina ne tik tie požymiai, kurių pasiskirstymas generalinėje visuomenėje yra žinomas. Atvirkščiai, neretai atrankinio tyrimo prasmę sudaro objekto charakteristikų, apie kurias nieko nėra žinoma, aprašymas. O reprezentatyvumo prasmė ir yra tai, kad faktinės atrankos matavimai leidžia daryti išvadas apie visą objektą. Be abejo, apibendrinant tam tikrą paklaidą yra neišvengiama. Standartinės respondentų įtraukimo į imtį procedūros leidžia su didesniu ar mažesniu tikrumu spręsti apie tokias paklaidas.

Longitudiniame tyrime nenorima apsiriboti vien aprašomąja strategija, nes pagrindinis longitudinio tyrimo tikslas yra formuluojamas kaip socialinių procesų aiškinimas juos modeliuojant. Kvotinė atranka (kurios buvo laikomasi pradiniam tyrimo etape) neleidžia įvertinti statistinių modelio parametrų, nes visa statistinių modelių teorija remiasi atsitiktinumo principais. Tad išvados, gautos tiriamąjį reiškinį modeliuojant remiantis kvotine atranka, matyt iš principo negali būti apibendrinamos generalinei visumai. Kvotinio „mąstymo“ šablonai mūsų sąmonėje pasirodė esą tiek patvarūs, kad net remdamiesi kitais imties sudarymo principais „Kartos kelių“ tyrime neretai naudojome tuos pačius „reprezentatyvumo“ kriterijus.

Prieš pasirenkant respondentų atrankos būdą (sudarant atrankos dizainą pradiniam tyrimo etape) buvo nusakoma generalinė visuma. Nuo pat pradžių ja šiame tyrime buvo išsimokslinimo kohorta – tai 1982/83 mokslo metų Lietuvos dieninių bendrojo vidurinio mokyimo įstaigų abiturientai. Ir tik prieš trečiąjį tyrimo etapą (1993 m.) iš tikrųjų buvo išsąmoninta būtinybė tirti amžiaus kohortą, t. y. visus, gimusius per tam tikrą laiką (paprastai per vienerius–trejus metus) ir gyvenusius Lietuvoje šio tyrimo etapo metu. Norint padaryti tokį perėjimą neužtenka papildyti esamą imtį vien tais bendraamžiais, kurie neįgijo vidurinio išsimokslinimo (nors tai ir buvo padaryta). Išsimokslinimo kohorta nuo amžiaus kohortos kokybiškai skiriasi tuo, kad pirmojoje vidurinio išsimokslinimo gavimo amžius stipriai koreliuoja su mokyklos tipu.

Meta-visumos sąvoka nusako visumą individų, kurie tiesiogiai nėra tyrimo objektas, bet domina tyrėjus kaip galimybę apibendrinti ir pritaikyti išvadas, padarytas generalinės visuomenės pagrindu. Pastarajame tyrime amžiaus kohorta faktiškai yra tokia meta-visuma. Galimybę atrankinio tyrimo išvadas pritaikyti meta-visumai būtina tikrinti tik konkrečios problemos, dominančios tyrėją, kontekste.

Santykiškai nauja ir greitai besivystanti atrankos teorijos sritis yra modelių testavimas naudojant longitudinius duomenis. Galima parodyti, kaip nevykęs teorinės atrankos dizainas ir sisteminės paklaidos neretai sukelia klaidingą modeliavimo rezultatų interpretaciją.

¹ Taljūnaitė, M. 1992. *Gyvenimo sankirtos*. Vilnius, 134 p.; Taljūnaitė, M. (ats. red.). 1989. *Kai tau aštuoniolika*. Vilnius: LFSTI, 175; Taljūnaitė, M. 1990. The Role of Profession in the Social Stratification, in *Sociological Researches in the Baltic States*, ed. A. Matulionis. Vilnius, 63–71; Тальюнайте, М. 1992. „Материальная помощь родителей“, в кн. *Жизненные пути одного поколения*, отв. ред. М. Х. Титма. Москва: Наука, 59–64.

IMTIES FORMAVIMAS LONGITUDINIAME TYRIME

Longitudiniame tyrime pirminės atrankos sudarymo principai nesiskiria nuo tų, kurie kyla ar yra taikomi vienkartiniam sociologiniame tyrime, tačiau išskyla atrankos reprezentatyvumo išsaugojimo būtinumas.

Atranka leidžia taupyti laiką, darbą bei finansavimą. Turint omenyje longitudinalinio tyrimo trukmę ir darbo sąnaudas, racionaliai sudaryta ir pagrįsta atranka – viso tyrimo garantas. Visų bendrų imties sudarymo taisyklių longitudinaliniame tyrime taip pat yra paisoma, bet longitudinalinio tyrimo strategija numato kiek didesnės imties formavimą pradiniam etape. Atsižvelgiant į numatomą longitudinalinio tyrimo trukmę, tenka atsižvelgti, kad ne su visais respondentais pavyks išsaugoti ryšį. Ši longitudinalinio tyrimo ypatybė minima metodinėje literatūroje. Atsisakančiųjų dalyvauti rasime bet kuriame tyrime, bet longitudinaliniame jų būna daugiau, nes krūvis respondentams būna kur kas didesnis nei vienkartinuose tyrimuose. Didelis respondentų nubyrėjimas yra labiausiai pažeidžiama beveik visų longitudinalinių tyrimų vieta. Neretai ją paaiškina tai, kad nubyrėjimas būna ne atsitiktinis, o sisteminis: migrantai, kaimo gyventojai ir pan. Šio trūkumo negalima pašalinti analitiniu keliu.

Visuomenės nuomonės tyrimų žinovas V. Gaidys (2008) mini tokį daugeliui nuostabą keliantį dalyką, kad „esant pakankamai dideliame generalinės visumos dydžiui, paklaidos dydis nebeprisklaido nuo šios visumos dydžio. Atsitiktinės statistinės paklaidos atžvilgiu ir Vilnius, ir visa Lietuva yra lygiaverčiai. Beje, šis dėsniumas nepatogus Lietuvos tyrinėtojų – jeigu ir Lenkijoje, ir Lietuvoje reikia apklausti tiek pat žmonių, tai ir tyrimo kaina nelabai skiriasi, tuo tarpu daug kam atrodo, kad mažoje valstybėje mažai kainuoja ir tyrimas. Dėl šios priežasties Lietuva (ar kokia kita Baltijos šalis) tarptautiniame tyrime gali būti praleidžiama, kartais (dažniau tai atsitinka rinkos tyrimuose) užsakovas prašo žiūrėti į tris Baltijos šalis kaip į vieną regioną. Šis statistinis ypatumas apsunkina tyrimus atskiruose rajonuose, mažesniuose miestuose ar rinkiminėse apygardose – mažo objekto tyrimui sunku rasti materialinių resursų, kurių reikia praktiškai tiek pat, kiek visos šalies tyrimui“.

Specifine longitudinalinio tyrimo ypatybe yra laikomas „panelinio“ tyrimo efektas, galintis sukelti atrankos nereprezentatyvumą, t. y. respondentai, dalyvaujantys visuose longitudinalinio tyrimo etapuose, gali tapti netipiniais generalinės visumos atžvilgiu. Longitudinio tyrimo atranka laikui bėgant gali tapti netipine ne tik savo sudėtimi, bet ir savo savybėmis, lyginant su ta visuma, kuriai ji atstovauja. Pavyzdžiui, buvo pastebėta, kad mūsų vidurinio mokyimo įstaiigų abiturientai 1983 metais vykusios apklausos metu (pirmasis etapas) rašydavo, kad tyrimo anketa privertė juos susimąstyti ir naujai pažvelgti į kai kuriuos klausimus, o kartais paliesdavo tokias temas, apie kurias jie anksčiau iš viso negalvodavo. Tai – apmokymo, vykstančio tyrimo metu, pavyzdys, galėjęs veikti šių respondentų atsakymus vėlesnių apklausų metu. Net po dvidešimties metų buvę respondentai prisiminė dalyvavę šiame tyrime. Kelios ištraukos iš interviuotojų ataskaitos (čia ir kitur kalba netaisyta):

„Paskambinus į laiptinę atsiliepė žmona, pasakė ko ieškom, duris iškart atidarė. Pakilom prie buto durų, pasirodė vyras, jam prisistatėm, papasakojom apie tyrimą, kad jis jau buvo apklaustas prieš 20 metų ir t. t. Jis susimąstė, kaip mes galim žinoti kur jis gyvena, nes prieš 20 metų jis dar negyveno Klaipėdoje, be to, sunkiai prisiminė, kad tokiam tyrime jau yra dalyvavęs. Tačiau jie abu su žmona labai skubėjo į svečius todėl anketą jam palikome ir paklausėme kada galėtume ateiti kitą dieną, kad jiems būtų patogų, susitarėm ir išėjome. Kitą dieną atėjom sutartu laiku ir pasiėmėm anketą“ (M. M. ir T. B.).

„Anketą užpildė. Prisiminė, kad tikrai kažkada yra tokią pildžiusi, nors iš pradžių bandė atsisakyti ją pildyti teigdama kad yra svečių ir yra ką tik grįžusi po darbo. Anketą stengėsi pildyti kuo greičiau, klausinėjo, domėjosi, maloniai bendravo, atsiprašė, kad negali pasiūlyti arbatos“ (T. B.).

„Anketą užpildė. Prisiminė, kad kažkada tokiam tyrimo dalyvavo. Pakvietė užžėiti į vidų, maloniai bendravo, anketą pildė paskubomis, kai kurie klausimai kėlė sunkumų (pvz., Kur reikia surikiuoti kas Aš esu: Europos pilietis, Savo tautos atstovas ir t. t.)“ (T. B.).

Todėl, kai kurių tyrėjų nuomone, „panelinio tyrimo“ efektą longitudinaliame tyrimo galima atskleisti tik naudojant kontrolines grupes kieviename naujame tyrimo etape. Tačiau toji kontrolinė grupė turi būti taip pat reprezentatyvi generalinės visumos atžvilgiu, o jos pagrindu gauti duomenys – lyginami su longitudinalinio tyrimo duomenimis. Visa tai labai didina finansavimo kaštus. Nors tik tokiu keliu nustatyti žymūs duomenų skirtumai atskleistų „panelinio tyrimo“ efektą, praktškai šios strategijos nėra laikomasi dėl akivaizdžiai išaugančių tyrimo kaštų. Jungtinių Tautų Europos Ekonominės komisijos inicijuoti nacionaliniai Kartų ir lyčių tyrimai imties aprašą susieja su analizės metodo pasirinkimu (Simard et al. 2005).

Sudarius vieningą visų trijų anksčiau atliktų tyrimo etapų duomenų bazę bei įvertinus respondentų paieškos kaštus pagal naująją anketą buvo tikimasi apklausti 210 respondentų. Žvalgomojo tyrimo metu, pasirinkus kvotinę atranką, apklausti po 70 respondentų trijuose didžiuosiuose miestuose (Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje, nes tai sudarė beveik šimtą procentų gautų adresų tuose miestuose ir apskrityje) buvo apklausti 126 Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos miestų ir apskričių respondentai. Pagrindiniai respondentų atrankos kriterijai buvo šie:

- Regioninis kriterijus: atstovaujami trys didieji miestai bei apskričių centrai: Vilnius, Kaunas ir Klaipėda.
- Respondentų dalyvavimas ankstesniuose tyrimo etapuose: apklausiami tie respondentai, kurie 1993 m. dalyvavo visuose trijuose ankstesnių longitudinalinių jaunimo tyrimų etapuose (pagal, adresus patikslintus Gyventojų registro tarnybos).

Anketinė apklausa standartizuoto *face-to-face* interviu metodu.

Pradėjus bendradarbiauti su Valstybine duomenų apsaugos inspekcija (kaip būtina sąlyga prieš kreipiantis į Gyventojų registro tarnybą siekiant patikslinti nuo 1993 m. turimus respondentų adresus) susirašinėjimas vasaros atostogų metu užėmė didžiąją dalį moksliniams tyrimams skirto laiko (pirmasis raštas buvo išsiųstas 2007 m. birželio 12 d., o paskutinis – 2007 m. lapkričio 28 d.), su Valstybine duomenų apsaugos inspekcija teko derinti net tyrimo anketą. Tik spalį–lapkritį pavyko atlikti lauko tyrimus, tiesiogiai bendraujant su respondентаis. Kita vertus, lauko tyrimo metu darėsi akivaizdu, kad apibendrinanti apklausa (kaip kiekybinis tos žmonių kartos tyrimas) vis labiau virto kokybiniu tyrimu (kai kiekvienas atvejis darėsi unikaliu, pradėdant respondento suradimu, kontakto su juo užmezgimu bei jo psichologine reakcija į tokį tyrimą). „Dėl griežtų asmens duomenų apsaugos taisyklių respondento atrankai Lietuvoje beveik nenaudojami rinkėjų sąrašai, gyventojų registras ar kiti sąrašai su adresais ir pavardėmis. Respondento atrankimui namų ūkyje Lietuvoje dažniausiai yra naudojamas „maršrutinis metodas“ – pagal tam tikras taisykles apeinamas kas kelintas butas, o ten respondentas ieškomas naudojant vieną iš atsitiktinės atrankos procedūrų (pvz., L. Kish lentelės, „gimimo dienos taisyklė“). Beje, reikia turėti galvoje, kad užtikrinus visų butų patekimo į atranką vienodą tikimybę, nebus randomizuotas respondento patekimas, t. y. vieniši žmonės turės didesnę tikimybę būti apklausti negu iš didelės šeimos“ mini visuomenės nuomonės tyrėjai (Gaidys, 2008). Gyventojų registro tarnybai prie Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos buvo pateikti 1500 ankstesnėse apklausose dalyvavusių respondentų

sąrašai. Iš tarnybos gauta 1211 patikslintų adresų, t. y. 80,7%. Pagrindinės respondentų adresų neradimo priežastys – pakeistos pavardės, netikslūs įrašai.

Žvalgomajam tyrimui buvo pasirinkta kvotinė atranka trijuose didžiuosiuose Lietuvos miestuose – Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje, formuojant teorinę atranką po 70 respondentų kiekviename mieste.

Miestai	Gauta patikslintų adresų	Teorinė atranka	Faktiškai apklausta
Vilnius	156	70	49
Kaunas	147	70	45
Klaipėda	74	70	32
Iš viso	–	210	126

Todėl galima teigti, kad pavyko apklausti vos 60% numatytų respondentų. Reikia pažymėti, kad Klaipėdos mieste sadaryta teorinė atranka iš septyniasdešimties adresų beveik šimtu procentu atitiko iš viso turimus adresus šiame mieste, todėl faktinė apklausa siekia 46% respondentų. Kita vertus, palyginus respondentų „nubyrėjimo“ priežastis klaipėdiečiai pasirodė esą mobilesni: išvykę į užsienį, plaukiojimą, kitą gyvenamąją vietą (kaimą).

Respondentų neradimo priežastys	N	%
Gyvena užsienyje	11 (iš jų 5 – Klaipėdoje)	13
Atsisakė pildyti anketą, užtrenkė duris	9	11
Neatidaro durų, negalima patekti į laiptinę, nieko nebūna namie	32	38
Išsikėlė, gyvena kažkur kitur	8	10
Nuomojamas butas/tokie negyvena	13	15
Netikslūs adresai, nerandamas namas/butas	11	13
Iš viso	84	100

Visuomenės nuomonės tyrėjų pastabomis (Gaidys 2008), „dalis gyventojų visiškai atsisako duoti interviu (apie 20–25%), dalies reikiamų respondentų nėra namie arba jie yra tuo metu užsiėmę. Tokiais atvejais interviuotojas turi aplankyti respondentą antrą kartą, tačiau ir po antrojo vizito dalies respondentų rasti nepavyksta (apie 20–25%). Šie 50% neapklaustųjų yra pakeičiami kitais respondentais, naudojant tą pačią atrankos procedūrą. Tai turi tam tikrą įtaką tyrimo rezultatams. Sunkiau namuose yra rasti jaunimą, ypač jaunus vyrus. Tai gali pažeisti imties proporcijas ir paveikti apklausos rezultatą. Tokiais atvejais duomenis reikėtų „persverti“, t. y. modeliuoti situaciją, „koks būtų rezultatas, jeigu socialinės demografinės imties proporcijos atitiktų Statistikos departamento nurodomas proporcijas“.

Didelis krūvis tenka lauko tyrimus atliekantiems interviuotojams. Kelios ištraukos iš interviuotojų ataskaitų:

„Ryt ryte, sutikome daug ir įvairių asmenybių tipų. Vieni maloniai kalbėdavo, su džiazugsmu pildė anketas, netgi arbatos pasiūlydavo išgerti ir atsikvėpti trumpam, kiti trenkdavo durimis prieš nosį, vos išgirdę frazę: „Jūs dalyvavote...“. Viena moteris yra antros grupės invalidė – paprašė mūsų pagelbėti jai užpildyti anketą. Apsnūdusi moteris suvalgė visą pakuotę gliukozės tablečių, kol mes atsišveikinome. Kaip supratome, ji gyveno su savo mama, kuri nerišliai atsakinėjo į klausimus, kalbėjo ne „į temą“, matyt atmintis prasta: „Tuo pažiūrėsiu, ar dukrelė namie“, – tarė ji. Keista“ (T. B.).

„Atidarė duris, spėjome tik pasakyti kas esame, o jis atseit kalba su užsieniu ir staigiai užtrenkė duris“ (T. B.).

„Duris atidarė jos sūnus, pasakė, kad ji išvykusi į užsienį. Nieko konkrečiau pasakyti nenorėjo – ko kioje šalyje ar kiek ji ten yra ar ketina būti“ (T. B.).

„Duris atidarė sūnus, paprašėm kad pakviestų mamą. Ji atėjo, kai pradėjom sakyti kas tokie esam ir ko norėtume pasakė: „Oi ne ne ne...“ ir užtrenkė duris prieš nosį“ (T. B.).

„Atidarė duris, bet vos išgirdusi kad reikės pildyti anketą iškart atsiskakė, sakė esanti serganti ir nenori“ (T. B.).

„Nenorėjo pildyti – skauda galvą, migrena – pažadėjo („tikrai, tikrai“) atsiųsti paštu – kitą dieną atsiuntė į institutą, su Vilniaus savivaldybės „Apmokėta“ voku“ (L. L.).

Ryškéja naujo laikotarpio trikdžiai pasiekti respondentus ir juos apklausti: „Su naujais iššūkiais reprezentatyvių apklausų organizatoriai susidūrė jau naujajame tūkstantmetyje. Daugėjo apklausose dalyvavusių žmonių, ir vietoje anksčiau populiarus klausimo „kodėl aš nebuvau apklaustas“, vis daugiau gyventojų pradėjo atsisakinėti dalyvauti apklausose, nes tai jiems jau nusibodo, be to, kai kurie padarė išvadą, kad dėl apklausų gyvenimas nė kiek negerėja. Vis daugiau gyventojų pradėjo naudoti kodines spynas ar kitas apsaugos priemones, todėl interviuotojui patekti pas respondentą darėsi vis sunkiau. Sumažėjus bedarbystei, daugelis interviuotojų susirado patogesnius ir geriau apmokamus darbus. Sumažėjo ir laidinių telefonų aprėptis. Šios aplinkybės apsunkina reprezentatyvių tyrimų vykdymą, blogina tyrimų metodinę kokybę. Vakarų šalyse vykstantys procesai rodo, kad tyrimų ateitis – interneto ir elektroninio pašto technologijos, tačiau Lietuvoje tai kol kas tolimesnės ateities dalykas (dėl mažesnio vyresnių kartų kompiuterinio raštingumo)“ (Gaidys 2008).

„Penktadienis. Išsiruošėme apklausti mūsų pirmąją respondentę. Oras nuostabus, tad mažai tikėtina, kad kas nors bus namie. Deja, taip ir atsitiko. Tą vakarą iš septynių butų, duris atvėrė tik viena. Ir tai, ji labai nenorėjo pildyti anketos – teisinosi, kad grįžo iš darbo, parsivežė sūnų ir dar turi svečių. Visgi mums pavyko – po kelių minučių anketa buvo pildoma. Respondentės svečias – jauna draugė priešinosi ir ragino nepildyti tokios anketos, mat ji nesuprantanti šio tyrimo tikslo bei baiminosi, jog mes apsimetame. Pasiekus klausimą apie valdomą turtą, staiga joms kilo mintis, kad mes, atrinkę turtiniausius respondentus, eisime vogti jų turtą. Tuomet mūsų pakili nuotaika atslūgo, tačiau išsaugojome šypsenas. Kai anketa buvo pilnai užpildyta, atsisveikinome. Namas tamsoje atrodė kraupiai – senos rausvos molinės plytos bei mediniai laiptai bylojo apie vokiečių statybos autentiškumą“ (M. M.).

Fizinius dėl būsto statinių trikdžius, susijusius su miestų išplanavimu, namo konstrukcijos ir pan., vaizdžiai aprašo anketuotojai:

„Pagrindinis sunkumas su kuriuo susidurdavome prie kiekvieno namo buvo tas, kad visos laiptinės yra šarvuotos ir reikia įvesti dviženklį arba triženklį kodą. Pirmųjų kelių durų kodus pavyko atspėti arba jos buvo ne iki galo uždarytos. Kai nepavykdavo atspėti kodo bandydavome klausti praeivių, kaimynų, tačiau ne visi pasakydavo. Tik viena mergaitė, vedžiojusi šunį, pasakė: „Taigi parašyta.“ Kažkur apsižiūrėjo ir atidarė mums duris. Nuo to laiko priėję prie kitų durų iškart pradėdavome žvalgytis į visas puses, visas sienas ir ieškodavome kodų, nes dažniausiai jie būdavo kur nors parašyti pieštuku ar išraižyti. Tai šiek tiek palengvino darbą, nes sutaupydavome laiko mažiau stoviniuodami prie durų ir bandydami atspėti kodus.

Kita problema – neįprastas daugiabučių išplanavimas. Sunku rasti tinkamą namą, nes ten nesivadovaujama įprasta logika, kai kurių namų taip ir neradome, net žmonių klausinėjome, tačiau jie patys negalėdavo pasakyti kur yra tas namas“ (T. B.).

„Per visą apklausos laikotarpį supratome keletą dalykų: pirma, jog daugiabučio namo durys su kodais yra nenaudingos (kodai būdavo lengvai atspėjami, pagal mygtukų spalvą, t. y. dažnai naudojami buvo tamsiausi J, taip pat daug kur kodai užrašyti ant durų, sienų, išraižyti ant lubų, žodžiu ten, kur ranka pasiekia); antra, namų numeracija yra klaidinga – jokios sekos ar loginio namų išdėstymo. Dėl minėtų priežasčių, apklausa tapo sudėtingesnė. Supratome ir tai, jog net suaugę žmonės, išgirdę skambutį, nepuola atidaryti durų, o paklausia: „Kas ten?“. Pasitaikė ir tokių atvejų, kad išgirdę skambutį, žmonės prieidavo tyliai prie durų (nors mes ir girdėdavome durų girgždesį), jie pažiūrėdavo pro durų skylutę ir „išgaruodavo“. Tuomet būdavo tikrai nemalonu“ (M. M.).

„Daugiausia duris atverdavo moterys, kurios ir buvo mūsų ieškomi asmenys. Viena iš priežasčių – pietų metas. Dažniausiai ir beveik visada moterys gamina namie. Tad susidarėme šokių tokių paieškos strategiją – respondentų vyrų ieškoti vakarais, o respondentes – per pietus. Kita įdomi situacija. Dešimtajame aukšte gyvenanti moteris serga ir nenori pildyti anketos, nors ir galėjo. Mums jos sprendimas aiškus. Negaišdami laiko, nuskuodėme į gretimą namą, kuriame už pusvalandžio gavome dar vieną neįkainojamą anketą“ (M. M.).

Jungtinių Tautų Europos Ekonominės komisijos inicijuotų nacionalinių Kartų ir lyčių tyrimų imties aprašas atsisakymus klasifikuoja kaip (<http://www.unece.org/pau/ggp>):

- Neatitinkančius atrankos kriterijų (pvz., ne ta amžiaus grupė);
- Respondentas atsisako dalyvauti;
- Nerandamas namuose (mažiausiai po trijų apsilankymų);
- Laikiniai išvykęs (nepasiekiamas per visą tyrimo laiką);
- Neįmanoma nustatyti respondento buvimo vietos;
- Kalbos sunkumai (nesusikalbama);
- Interviu negalima atlikti dėl tam tikros negalios.

Kartų ir lyčių tyrimų metodiniai nurodymai (<http://www.unece.org/pau/ggp>) pateikia formulę, pagal kurią skaičiuojamas respondentų dalyvavimo reitingas. Tai, be abejonės, labai aktualu lyginamuosiuose kelių šalių tyrimuose:

$$\text{Dalyvavimo reitingas} = \frac{\text{Atsakiusiųjų skaičius (t. y. užpildytos pilnai + iš dalies)}}{\text{Gautų anketų skaičius + „prarastųjų“ skaičius}} \times 100.$$

Pavyzdžiui, imtį sudaro 1000 respondentų, iš jos apie 800 yra gauta informacija (užpildytos anketos, iš dalies, atsisakė dalyvauti, netinkami ir pan.) po pirmą savaitę trukusios apklausos. Tarp gautų yra 700 anketų, iš kurių 550 pripažintos tinkamomis (užpildytos pilnai ar dalinai). Tuomet po pirmos tyrimo savaitės dalyvavimo reitingas yra $550 / (700 + 200) = 61,1\%$.

LONGITUDINIŲ DUOMENŲ LAIKO PAKLAIDOS

Iki šiol pokyčių sąvoka yra vartojama gana plačia prasme – visos esančios problemos yra nuskaidomos kaip kylančios iš pokyčių proceso. Bet ką gi iš tiesų aprašo arba paaiškina pokyčių sąvoka? Galima surasti skirtingas pokyčių sąvokos interpretacijas: pirma, pokyčiai kaip tam tikras etapas ilgame vystymosi procese nuo mažiau išvystytos formos prie labiau išvystytos formos. Antra – pokyčiai gali būti apibūdinami kaip pereinamasis laikotarpis tarp dviejų kokybiškai skirtingų socialinių būvių. Kaip aprašyti visuomenę, pergyvenančią staigius socialinius, politinius bei ekonominius pokyčius? Kaip tokia besikeičianti visuomenė gali būti tyrimo objektu? Laikantis tradicinio sociologinio požiūrio, pirmiausia tektų aprašyti socialines struktūras ir po to tarpinti individus (arba kitokius darinius) į šias hipotetines struktūras. Bet ką daryti, jeigu

matome, kad šitos struktūros yra labai amorfiškos, visaapimančios ir nuolat besikeičiančios? Arba ką daryti, jeigu tyrimo objektas tam tikra prasme yra istoriškai unikalus ir nei viena egzistuojanti teorinė tradicija negali pilnai jo apimti, t. y. teorija turi būti plėtojama.

Kitoku tampa ir teorinės hipotezės vaidmuo. Tam tikri teiginiai, kuriais bandome pagrįsti tyrimą ir kuriuos traktuojame kaip savo išeitines pozicijas, tarnauja mums greičiau kaip gidas, vedantis mus per tyrimų medžiagą, nei kaip ontologiniai argumentai, t. y. kaip teisinga arba klaidinga hipotezė apie visuomenės ar žmogaus prigimtį. Greičiau jie tampa mūsų metodologiniu pasirinkimu, kurie tyrime yra naudingi kaip analitiniai įrankiai. Kitaip sakant, tyrėjai lyg ir privengia kelti hipotezes apie fundamentinį visuomenės arba jos narių prigimtį, pobūdį.

Teorinės hipotezės apie socialinę struktūrą dažniau siejasi su laiku ir vieta nei su esminiais teiginiais, liečiančiais žmonių elgesį, nors būtent pastarasis yra įdomiausias. Konceptijos, grindžiamos klasikinės sociologijos tradicijomis, labai siejamos su industrinių visuomenių modernizavimo problemomis. Tam tikru aspektu idealizuoti teiginiai, aprašantys žmonių elgesį (pvz., racionalaus pasirinkimo teorijos modifikacijos), labiausiai „pažeidžiami“ klausiant, kiek šie teiginiai gali būti pagrįsti, kad jie atitinka tikrovę.

Longitudinis tyrimas yra nusakomas kaip gyvybiškai svarbus tiriant žmogaus individualią raidą. Kiekvienas tyrėjas tyrimo pradžioje apsibrėžia, ar toji problema, su kuria jis susiduria, turėtų būti nagrinėjama kaip individualus būvis apibrėžtoje situacijoje, ar šis individo pasireiškimas galėtų būti nusakomas kaip bendrumo raiška, kaip reagavimas tam tikru visuotinai apibrėžtu būdu. Abu šių problemų tipai reikalauja ir atitinkamų specifinių duomenų rinkimo. Pirmasis – situacinių, t. y. labai specifinių tam atvejui duomenų surinkimo, tuo tarpu antrasis – ne situacinių, bet atitinkamų duomenų surinkimo. Pavyzdžiui, duomenys apie žmogaus agresyvumo pasireiškimą konkrečioje situacijoje atspindi jo momentinę būseną ir gali būti naudingi tiriant šios momentinės individo būsenos ir specifinių situacijos ar aplinkos veiksnių ryšį. Tuo tarpu duomenys apie agresyvumą, sukaupti įvairių situacijų metu (t. y. nesituaciniai), gali būti naudojami tiriant individualius ar grupinius agresyvaus elgesio skirtumus.

Naujo kontakto su buvusiais respondentais užmezgimo problemą bei atsiktinių ar situacinių veiksnių žaismą atspindi anketuotojai:

„Paskambinus į laiptinę durų niekas neatidarė. Tada atvažiavo kaimynės sūnus (BMW 5), surinko laiptinės kodą, pakvietė savo brolių Sauliuką, paprašė, kad jis pakviestų mamą, paklausė, ar čia gyvena p. S. K., mama atsakė kad taip gyvena. Mes jau ketinome lipti ir dar kartą bandyti paskambinti jam į buto duris, tačiau kaimynė (mama) mus sustabdė, atskaitė sūnui moralą, ko jis leidžia svetimus žmones. Tada mes paaiškinom kas esam ir kodėl ieškom, ji pradėjo kalbėti šiek tiek maloniau. Paklausėm ar p. S. K. čia gyvena ir kada jį būtų galima rasti, ji mums paaiškino kad pastaruju metu jis čia būna labai retai, grįžta tik kartais naktimis, pasakė kad miręs jo tėvas, motinai su sveikata taip pat kažkas negerai, todėl jis daugiau laiko praleidžia su ja“ (T. B.).

„Išvykęs ir bus po pusmečio, butas remontuojamas, duris atidarė kažkokia moteris (gal žmona, gal sesuo, gal dar kas nors – nepasakė)“ (T. B.).

„Sunkiai radome namą. Kai paklausinėję žmonių ir apvažiavę kelis ratus suradome tą namą, paskambinome į duris – tyla, niekas neatidarė. Grįžome prie mašinos. Kol tarėmės kur važiuoti toliau, pro šalį iš skalbyklos ėjo moteris. Mes paklausėme ar tokiam bute gyvena tokia moteris, paaiškinome kodėl ieškome, kas esame. Ji atsakė, kad ta moteris yra jos buvusio vyro sesuo, kuri dabar gyvena kažkur kaime ir yra visiškai prasigėrusi“ (T. B., M. M.).

„Atvažiavome šiek tiek po 19 val. penktadienio vakarą, žmogus šventė, todėl iškart pildyti anketos nenorėjo, tačiau sakė, kad gali užpildyti jei jam ją paliksime. Labai gerai ir su šypsena prisiminė kad kažkada tokią anketą yra pildęs. Kitą dieną anketą atsiėmė. Tiesa, buvo sunku prisiskambinti į duris ir pranešti, kad mes atėjome. Kadangi gyvena nuosavame name, aptvertoje teritorijoje, kuri saugoma šuns. Kadangi varteliai buvo užrakinti, langai užtamsinti, negalėjome pranešti, kad mes atvykome... „skambutis“, pranešantis apie mus, buvo šuo. Po poros minučių išėjo šeimininkas ir davė užpildytą anketą“ (M. M.).

„Duris atidarė, matyt, vyras ir pasakė, kad p. R. G. yra mirusi. Paaiškinome kodėl ieškome ir išėjome, labai nemaloni situacija“ (T. B.).

„Duris atidarė jo sūnėnas. Papasakojo, kad jis jau dvylika metų gyvena Anglijoje, tačiau statosi namą Klaipėdoje ir turi čia butą. Teigė, jog į Lietuvą grįžta gana dažnai. Gyventojų registro nurodytame adrese gyvena jo brolis su šeima“ (T. B.).

Siekiant tirti individualią raidą gali būti nagrinėjami trejopi apibendrinti duomenys:

1. Apibendrinti įvairiose situacijose;
2. Apibendrinti pagal tam tikrus požymius;
3. Apibendrinti per tam tikrą laiką.

Šie apibendrinimai dažniausiai reiškiasi kaip susiję tarpusavyje. Longitudinių tyrimų pradžia Lietuvoje (mūsų aprašomas tyrimas nuo 1983 m.) taip pat visų pirma buvo siejama su noru tirti ir fiksuoti perėjimus iš vienos socialinės grupės į kitą bei socialinį mobilumą tarp skirtingų kartų. Kaip pavyksta fiksuoti skirtingų šalių, turinčių skirtingus pokyčius, poveikį vidurinėsios kartos vidiniam kartos mobilumui šių dienų Estijoje, Latvijoje, Baltarusijoje, Rusijoje ir Ukrainoje, remiantis longitudinalinio tyrimo duomenimis, aprašoma publikacijoje (Titma, Roots 2006). Autoriai konstatuoja, kad net septynerius metus trunkantis šalių judėjimas rinkos ekonomikos link yra per trumpas laikas daryti kokias nors išvadas apie ilgalaikes tendencijas, tačiau pakankamas tirti pagrindines rinkos formavimosi strategijas bei vidinį kartos mobilumą.

IŠVADOS

Tyrimai kartos sociologijos srityje yra aktualūs, nes Lietuvos darbo rinka po nepriklausomybės atkūrimo žymiai pasikeitė. Žmonės, ypač vyresnio amžiaus, pajutę, kad jų pačių apsisprendimas lemia tolesnį gyvenimą, dažnai išgyvendavo net tam tikrą šoką, nes daugeliui sunku pakeisti gyvenimo stilių, o vertybes – praktiškai neįmanoma. Aišku, kad per dešimt metų vertybinė sistema negali pasikeisti, bet visiškai tikėtina, jog vienos kartos laikotarpio tam pakanka.

Tyrėjų siekiai jungti mikrolygio tyrimų duomenis su makrolygio informacija apie politiką ir kompleksinius rodiklius gali būti įgyvendinami longitudinalinių tyrimų dėka. Tačiau šių dienų pokyčiai tiek visuomenėje, tiek atskirų sričių administravime yra greičiau nepalankūs tokių ilgalaikių tyrimų įgyvendinimui. Kita vertus, akivaizdžiai padidėja longitudinalinių tyrimų kaštai. Tikėtina, kad didėjantis kontaktų su respondentais biurokratizavimas bei gyventojų požiūrio į dalyvavimą sociologiniuose tyrimuose kaita skatins tyrėjus labiau gilintis į tyrimų metodikų klausimus.

Literatūra

1. Vikat, A. et al. 2005. "Generations and Gender Survey (GGS): Towards a better understanding of relationships and processes in the life course", *Demographic Research* 17(14): 389–440. Prieiga per internetą: <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol17/14>
2. *Data Quality in Longitudinal Research*, eds. D. Magnusson, L. R. Bergman. 1990. Cambridge University Press.
3. Gaidys, V. 2008. „Visuomenės nuomonės ir jos tyrimų ypatumai Lietuvoje 1989–2007 m.“, in *Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslinių darbų apžvalga*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
4. Simard, M.; Franklin, S. I. 2005. *Sample Design Guidelines*. Prieiga per internetą: <http://www.unece.org/pau/ggp>
5. Titma, M.; Roots, A. 2006. "Intragenerational mobility in successor states of the USSR", *European Societies* 8: 4, 493–526. Online Publication 2006 (<http://dx.doi.org/10.1080/14616690500342618>).

MEILUTĖ TALJŪNAITĖ

Data quality in longitudinal research: cohort in the study of the life course

Summary

This article correlates with a pilot longitudinal survey carried out by the Institute for Social Research in 2007. The major goals were to investigate the methodological and organizational issues of generation's longitudinal survey. For our analyses we used previous longitudinal data from the "Paths of a Generation" project (1983–1993). The most serious methodological difficulties in uncovering a clear-cut integration dynamics are *the key independent variable* that 'makes it happen'. The various variables are designed to complement micro-level survey data with macro-level information on policies and aggregate indicators. In these circumstances, subjectivity and political preference of generation are bound to intrude on objective analysis. *Unfortunately, the 'facts' of any social situation are never entirely self-evident*. Evaluation of the system of needs, technological environment, economics and political relations is a prerequisite in the analysis of Human Rights and their nature. Therefore, it is very important for the society to be able to stimulate the satisfaction of the needs of a generation.

The article deals with the problem of estimation of the impact of social changes on intragenerational mobility. Tracing procedures and definitions and coding of non-respondents, as well as the growing costs of longitudinal survey are discussed.

Key words: methods of sociological research, longitudinal survey, cohort, study of the life course, path of generation